

مطالعه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی – اسلامی در سند تحول

بنیادین آموزش و پرورش^۱

مرضیه دهقانی^۲

فاطمه سلیمانی دره‌باغی^۳

محدثه فرجی^۴

چکیده

هدف پژوهش حاضر، مطالعه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی – اسلامی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش است. پژوهش از نوع ترکیبی اکتشافی – طبقه‌ای و تهیه شده با هر دو روش کمی و کیفی است. جامعه آماری پژوهش نیز مجموعه آیات و روایات و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش است. مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در بخش کیفی، با روش تحلیل متن قیاسی – استقرایی و در قالب مدل سه‌بعدی شناختی، رابطه‌ای و ساختاری از پژوهش‌های پیشین و منابع اسلامی (آیات و روایات)، احصاء و زیر مؤلفه‌های هر یک استخراج شده است. در بخش کمی نیز از چارچوب تحلیل محتوای کرایپندروف (۲۰۰۴)، برای تحلیل محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش از نظر میزان توجه سند به مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی استفاده شده است؛ بدین منظور با تخصیص کد به هر مقوله استخراج شده در بخش کیفی و تحلیل محتوا، فراوانی‌های هر مقوله در هفت فصل سند به صورت تمام شماری، ثبت شده است. بر اساس یافته‌های پژوهش، وجود رهبری اسلامی در رأس امور و رابطه داشتن اعضای جامعه و سازمان بر مبنای اخوت برای تقویت بعد ساختاری سرمایه اجتماعی اسلامی در سازمان و جامعه، ضروری به نظر می‌رسد. عنصر محوری در بعد شناختی، مسئله اعتماد است که هم باید میان رهبر و اعضاء و هم میان اعضای جامعه تعمیق داده شود. همچنین برای تحکیم بعد رابطه‌ای، بر تقویت هنجارهای دینی و حذف ناهنجاری‌ها که در اصطلاح دینی «معروف» و «منکر» نامیده می‌شود، تأکید شده است. یافته‌های مطالعه در بخش کمی نیز حاکی از آن است که در سند تحول، ۴۹٪ به بعد ساختاری، ۲۲٪ به بعد شناختی و ۲۹٪ به بعد رابطه‌ای پرداخته شده است.

واژگان کلیدی:

سرمایه اجتماعی، مدل سه‌بعدی سرمایه اجتماعی، سرمایه اجتماعی اسلامی، سند تحول بنیادین

۱- تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۰۱/۲۹؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۶/۰۱/۰۹.

۲- استادیار برنامه‌ریزی درسی دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، تهران، ایران

dehghani_m33@ut.ac.ir

۳- دانشیار گروه فلسفه و معارف اسلامی دانشگاه امام صادق (ع) پردیس خاوران، تهران، ایران

fateme_soleimani@yahoo.com

۴- دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی دانشگاه امام صادق (ع) پردیس خاوران، تهران، ایران

mhf.1371@gmail.com

بیان مسئله

سرمایه اجتماعی از دو مفهوم «سرمایه» و «اجتماع» تشکیل شده و به این ترتیب می‌توان آن را دارای ماهیتی فزاینده و غیر فردی دانست. در واقع سرمایه اجتماعی نوعی توشه فزاینده در جامعه است که به واسطه خود جامعه ایجاد می‌شود و آن را در نیل به هدف و حفظ خود یاری می‌کند. این مفهوم نوپا مانند دیگر سرمایه‌های فیزیکی، اقتصادی و انسانی دارای ارزش و اهمیت است و می‌توان آن را منابع موجود در تعاملات اجتماعی و نظام هدفمند و همکاری و همیاری میان اعضای جامعه و سازمان دانست که سبب ایجاد شبکه روابط معقول، حس اعتماد و مشارکت بین افراد یک جامعه می‌شود.

سرمایه اجتماعی در بر گیرنده دانشی است که در تعاملات بین افراد و شبکه روابط متقابل آن‌ها قرار دارد و مورد استفاده قرار می‌گیرد. پاتنام^۱ سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از مفاهیم مانند اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها می‌داند که موجب ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه اعضای یک اجتماع شده و در نهایت منافع متقابل آن‌ها را تأمین می‌کند. از نظر وی اعتماد و ارتباط متقابل اعضاء در شبکه، به عنوان منابعی است که در کنش‌های اعضای جامعه موجود است (اختر محقق، ۱۳۸۵، ص ۷۰). سرمایه اجتماعی، راهی برای نیل به موفقیت و محوری برای دستیابی به توسعه قلمداد می‌شود (ابوالحسن تنهایی و حضرتی صومعه، ۱۳۸۸، ص ۴۳).

اشنیدر^۲ (۲۰۰۹) سرمایه اجتماعی سازمانی را شبکه‌های نهادینه شده مبتنی بر اعتماد موجود در میان سازمان‌ها یا اجتماعات تعریف می‌کند که یک سازمان غیرانتفاعی را حمایت کرده و سبب رسیدن سازمان به اهدافش می‌شود.

از دیدگاه گوشال و ناهاپیت^۳، سرمایه اجتماعی از قابلیت‌ها و دارایی‌های مهم سازمان به حساب می‌آید که قادر است در خلق و تسهیم دانش نقش مهمی ایفا کرده و برای سازمان در مقایسه با سازمان‌های دیگر، مزیت سازمانی پایدار ایجاد کند (مقیمی و رمضان، ۱۳۹۰).

بورديو^۴ (۱۹۹۸) نخستین کسی است که تحلیل منظمی از سرمایه اجتماعی ارائه کرده است: سرمایه اجتماعی حاصل انباشت منابع بالقوه یا بالفعلی است که مربوط به مالکیت یک شبکه بادوام از روابط کم و بیش نهادینه شده در بین اعضای یک گروه است (به نقل از پیراهری، ۱۳۸۸، ص ۶۸).

- 1- Putnam
- 2- Schneider
- 3- Ghoshal & Nahapiet
- 4- Bourdieu

به اعتقاد کلمن^۱، سرمایه اجتماعی بخشی از ساختار اجتماعی است که کنش‌گر اجازه می‌دهد با استفاده از آن به منافع خود دست یابد (عزیزیانی‌فر و قاسمی، ۱۳۸۵، ص ۶۷). از دیدگاه برت^۲ نیز سرمایه اجتماعی عبارت از دوستان، همکاران و ارتباطات عمومی است که فرصت‌های لازم را برای استفاده از سرمایه انسانی و مالی فراهم می‌آورد. وی سرمایه اجتماعی را یک شبکه ساختارگونه تعریف می‌کند که متأثر از اندازه، تراکم و سلسله مراتب شبکه است. هر چه اندازه شبکه وسیع‌تر و تراکم سلسله‌مراتب موجود در آن کمتر باشد، میزان سرمایه اجتماعی رو به افزایش می‌گذارد. تأکید برت بر الگوی پیوندها و ارتباطات در میان اعضای شبکه، برای مفهوم‌سازی سرمایه اجتماعی است (کاظم‌زاده و قاسم‌زاده، ۱۳۹۲، ص ۳۵).

بر اساس تعاریف ارائه شده از سرمایه اجتماعی در منابع غربی، مهم‌ترین دستاورد وجود سرمایه اجتماعی در یک جامعه یا سازمان، نیل به اهداف و منافع شخصی یا سازمانی متقابل است. از این رو دغدغه اصلی پژوهشگر، بررسی و مطالعه بنیان‌های فکری اسلامی در خصوص سرمایه اجتماعی است. به دلیل آنکه بیشتر آموزه‌های مؤثر در ایجاد سرمایه اجتماعی در فضای دینی منحصر به دین است، هیچ پدیده دیگری نمی‌تواند بدیل دین قرار گرفته و نقش دین را در این زمینه ایفا کند. فوکویاما^۳ در این باره می‌گوید: بدیهی است که همه اشکال دین از نظرگاه سرمایه اجتماعی مثبت نیست. فرقه‌گرایی، نفرت و خشونت را در دامن خود می‌افزاید؛ در حالی که دین از نظر تاریخی یکی از مهمترین سرچشمه‌های فرهنگ بوده و محتمل است که در آینده نیز چنین باقی بماند. پارسونز^۴ درباره دین اسلام معتقد است: در اسلام به دلیل جهت‌گیری مثبت نسبت به دنیا و جامعه و نیز سیاست و تأکید فراوانی که بر مسئولیت‌های اجتماعی مؤمنان دارد، زمینه بروز سرمایه اجتماعی به مراتب افزون‌تر و قدرتمندتر از ادیان دیگر است (فاضلی کبریا و دلشاد تهرانی، ۱۳۹۱).

عناصر سرمایه اجتماعی اسلامی از بنیان‌های معرفتی اسلام سرچشمه می‌گیرد و ویژگی‌هایی در سرمایه اجتماعی اسلامی پدید می‌آورد که در نظریه سرمایه اجتماعی مرسوم وجود ندارد. ولایت حق تعالی، ولایت رسول و اولی‌الامر و وجود حیات اخروی و نظام پاداش و جزای اخروی عناصری هستند که موجب تمایز سرمایه اجتماعی اسلامی با سرمایه اجتماعی مرسوم می‌شود. بدین ترتیب

1- Coleman
2- Berth
3- Fukuyama
4- Parsons

می‌توان گفت هدف اصلی ایجاد و تقویت سرمایه اجتماعی، دستیابی به منافع متقابل نخواهد بود؛ بلکه ارزش‌های والایی است که به دنبال خواهد داشت.

به دلیل اهمیت بالای سرمایه اجتماعی، کشورها سعی در ایجاد و تقویت این سرمایه دارند تا از این طریق بتوانند به توسعه اقتصادی نائل شوند. یکی از مهم‌ترین عوامل ایجاد کننده این سرمایه، نهاد آموزش است. فوکویاما معتقد است مهم‌ترین راه افزایش و تقویت سرمایه اجتماعی برای دولت‌ها، آموزش است (دنی،^۱ ۲۰۰۳ به نقل از سیدنورانی و همکاران، ۱۳۹۴). آموزش و پرورش به عنوان یک سازمان، متأثر از تحولات کیفیت روابط اجتماعی خواهد بود. بدون تردید نقش کلیدی آموزش و پرورش در هر جامعه‌ای، می‌تواند شرایط مناسبی را برای ایجاد سرمایه‌های اجتماعی به وجود آورده و ضرورت وجود آن را محرز کند (کاظم‌زاده و قاسم‌زاده، ۱۳۹۲، ص ۳۹).

انتظار بر این است که ارتقای تحصیلات و سرمایه انسانی بر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی تأثیر مثبت و فزاینده‌ای داشته باشد. از طریق آموزش می‌توان بسیاری از اهداف اجتماعی را که باعث ارتقاء سرمایه اجتماعی می‌شوند، به دست آورد.

آموزش و پرورش به عنوان نهادی فرهنگی و اجتماعی، نقشی اساسی و بی‌بدیل در تربیت نیروی انسانی و تولید سرمایه اجتماعی و فرهنگی - آن‌چنان که مدنظر اسلام است - ایفا می‌کند و در فرایند رشد و تعالی کشور اثرگذار است. به گونه‌ای که آینده کشور در آینه آموزش و پرورش امروز قابل مشاهده است.

شبکه‌های ارتباطی مدیران، معلمان، والدین و کودکان، سرمایه اجتماعی را در مدرسه ایجاد می‌کند که به عنوان ابزاری برای ایجاد محیط‌های آموزشی همراه با تبادل هنجارهای اجتماعی و اطلاعات است (لین^۲ ۱۹۹۹ به نقل از برندز^۳ و همکاران، ۲۰۰۸، ص ۴).

تا کنون پژوهش‌های بسیاری در ارتباط با سرمایه اجتماعی و بررسی ابعاد، مزیت‌ها و نتایج آن انجام شده است. در یکی از مطالعات انجام شده در ایران نیز، رنانی و همکاران (۱۳۸۸) با مطالعه پیمایشی روی دانشجویان دریافته‌اند که هر چه افراد یک جامعه مذهبی‌تر باشند، به همان نسبت سرمایه اجتماعی آن‌ها نیز افزایش خواهد یافت و هر چه میزان سرمایه اجتماعی بیش‌تر باشد، توسعه فرهنگی و اجتماعی نیز به تبع آن بیشتر شکل خواهد گرفت.

-
- 1- Danny
  - 2- Lynne
  - 3- Berends

در پژوهشی دیگر که سید نورانی و همکاران (۱۳۹۳) انجام داده‌اند، به بررسی نقش آموزش در ایجاد سرمایه اجتماعی ایران در دوره ۱۳۶۰ تا ۱۳۹۰ پرداخته شده است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که آموزش در این دوره اثر مثبت و معناداری بر میزان سرمایه اجتماعی در ایران داشته است. همچنین این پژوهش نشان می‌دهد که دوره پایه بیشترین اثر را بر سرمایه اجتماعی دارد و آموزش عالی با ضریب ۰/۲۹ بعد از آموزش پایه، دومین عنصر اثرگذار بر سرمایه اجتماعی است.

در حالی که با توجه به اهمیت مسئله سرمایه اجتماعی و همچنین مسئله آموزش و پرورش و نقش آن در ایجاد و تقویت سرمایه اجتماعی، آنچه ضرورت این پژوهش را نشان می‌دهد، این است که با مطالعه آیات و روایات و همچنین با احصاء از بخشی از پژوهش‌های اسلامی صورت گرفته، مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی استخراج و کاربست آن در مدارس و در سند تحول مطالعه شود تا امکان تقویت سرمایه اجتماعی اسلامی در میان دانش‌آموزان و معلمان بررسی شود. محقق در این پژوهش قصد دارد تا ابتدا سرمایه اجتماعی و مبانی و عناصر آن را در آیات و روایات مطالعه کند و در گام بعدی به دلیل اهمیت و جایگاه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در هدایت مدارس و سازمان‌های آموزشی برای تربیت نسل و فراهم کردن سرمایه انسانی برخوردار از سرمایه اجتماعی، مؤلفه‌ها و مصادیق استخراج شده را در این سند مورد بررسی قرار دهد. برای مطالعه سرمایه اجتماعی، مدل^۱ CRS سرمایه اجتماعی (شناختی، ساختاری و رابطه‌ای) بررسی شده است. این مدل را که ردادی (۱۳۱۹) در پژوهش خود ارائه کرده، سرمایه اجتماعی را در سه بعد شناختی، رابطه‌ای و ساختاری معرفی می‌کند که هر یک از این ابعاد خود به مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌هایی تقسیم می‌شود. بنابراین مسئله اصلی پژوهشگر عبارت است از:

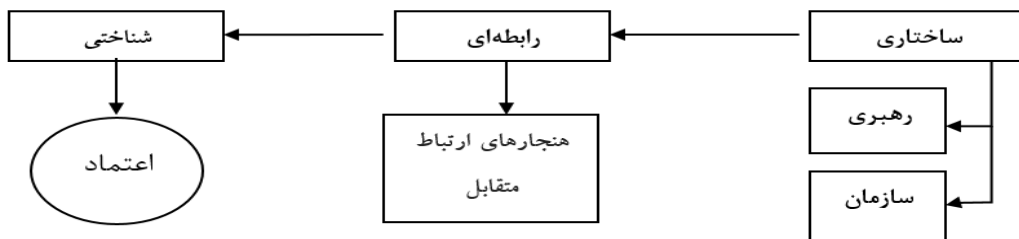
- ۱- پیش‌فرض‌های حاکم بر دین اسلام برای ایجاد سرمایه اجتماعی چیست؟
- ۲- ابعاد شناختی، رابطه‌ای و ساختاری مدل CRS در تعالیم اسلام چگونه تبیین می‌شود؟
- ۳- در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، تا چه اندازه به مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی پرداخته شده است؟

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱- این مدل سرمایه اجتماعی را در سه بعد معرفی می‌کند. نام آن نیز برگرفته از سرواژه‌های کلمات متشکل است:

۱- مدل CRS سرمایه اجتماعی

این مدل برگرفته از مقاله یورگنسن برادلی^۱ با عنوان «سرمایه اجتماعی در جامعه آزاد» است که ردادی (۱۳۸۹) آن را به صورت نمودار شماره یک، غالب‌بندی کرده است. در مدل CRS، مفهوم اعتماد، محور سرمایه اجتماعی است و به عنوان بعد شناختی سرمایه اجتماعی، حلقه واسط میان بعد رابطه‌ای و ساختاری تلقی می‌شود.

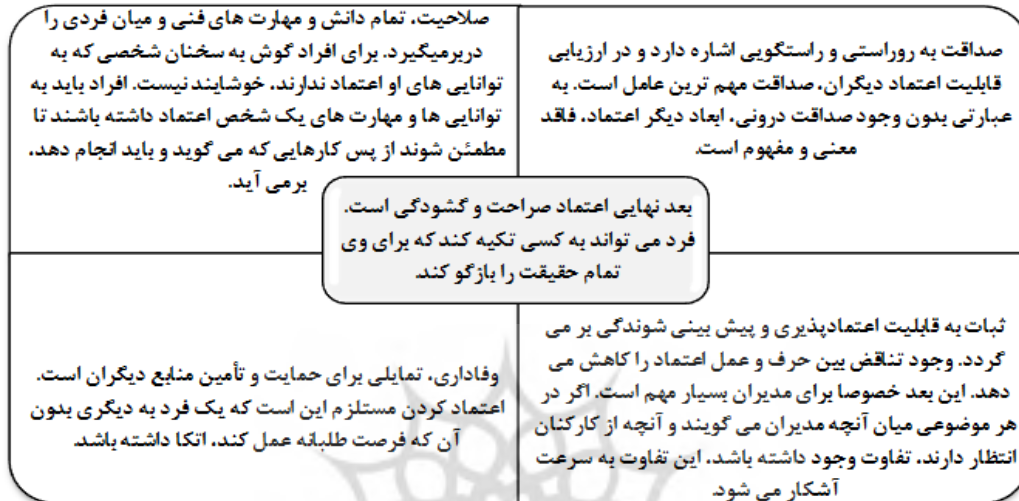
نمودار ۱: مدل CRS مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی

بعد ساختاری شامل رهبری و سازمان، قسمتی از سرمایه اجتماعی را نشان می‌دهد که کانال جریان سرمایه اجتماعی است. به عبارت دیگر، سرمایه اجتماعی در بعد ساختاری تبلور می‌یابد و خود را آشکار می‌کند. بعد ساختاری بستری را برای ظهور سرمایه اجتماعی فراهم می‌کند و متعاقب آن سایر ابعاد سرمایه اجتماعی در این بستر جای می‌گیرند (ردادی، ۱۳۸۹، ص ۶۹).

رهبری مستلزم تحقق بخشیدن هدف‌ها به دست مردم است. از این رو رهبر باید نگران وظایف و روابط انسانی باشد (هرسی و بلانچارد^۲، ۱۳۹۲، ص ۹۰). رهبری یکی از شاخصه‌های رفتاری است که به طور اکتسابی در رفتار، گفتار، عمل و کردار مدیران نمایان و آشکار می‌شود. به گونه‌ای که مانند چراغی در بین افراد نورافشانی می‌کند. این رفتار و سلوک باید به شکلی باشد که مدیر را به صورت الگو و اسوه یا به شکلی درآورد که زیردستان به طور طبیعی او را رهبر و پیشوای خود دانسته و ناخودآگاه از او پیروی کنند. این نوع رهبری، یک اقتدار معنوی است که هر مدیر نسبت به افراد زیردست پیدا می‌کند و این اقتدار طبیعی که دارای ارزش است، با اقتدار تحکمی تفاوت دارد (گیلبرت^۳، ۲۰۰۹، ص ۵۹).

- 1- Jorgensen Bradley
- 2- Hersey and Blanchard
- 3- Gilbert

وجود اعتماد در بعد شناختی سرمایه اجتماعی، این بعد را کارآمد و مولد سرمایه اجتماعی می‌سازد. اگر میان اعضای یک سازمان اعتماد وجود نداشته باشد، نمی‌توان از سرمایه اجتماعی در این گروه‌ها سخن گفت (آندرسون^۱، ۲۰۰۶، ص ۶). رایبیز^۲ در تحقیقات خود پنج بعد برای اعتماد شناسایی کرده که عبارت از صداقت، شایستگی، ثبات، وفاداری و وضوح است.

شکل ۱: ابعاد اعتماد از دیدگاه رایبیز (رایبیز، ۱۳۸۵، صص ۲۸۵-۲۸۴).

بعد رابطه‌ای، ارتباط میان افراد را مورد تأکید قرار می‌دهد. در ارتباط متقابل میان انسان‌هاست که شبکه‌ای حامل سرمایه اجتماعی به وجود می‌آید. این شبکه مانند تارهای نامرئی میان انسان‌ها است (یورگنسن برادلی، ۲۰۰۴، ص ۵). ارتباط متقابل انسانی اگر بر مبنای ارتباط شکل بگیرد، سرمایه اجتماعی را در رهبری و سازمان ایجاد می‌کند. مهم‌ترین مؤلفه بعد رابطه‌ای سرمایه اجتماعی، هنجارهای روابط متقابل انسانی است که به نوعی به هنجارهای ارتباط میان افراد مربوط می‌شود. هنجارها تعیین‌کننده رفتارهای مناسب یا نامناسب هستند و از ویژگی‌های باید‌ها و نبایدها برخوردارند. همچنین از این طریق هنجارهای روابط متقابل و ارزش‌هایی همچون مسئولیت فردی، دموکراسی، برابری، صداقت، مسئولیت اجتماعی و توجه به دیگران درونی می‌شوند (دوست‌محمدی، ۱۳۸۷).

1- Anderson
2- Robbins

۲- سرمایه اجتماعی در مدارس

یکی از مهم‌ترین عوامل ایجادکننده سرمایه اجتماعی در مدارس، نهاد آموزش است. رابطه جامعه و آموزش و پرورش رابطه‌ای یک‌طرفه نیست؛ جامعه برای تداوم حیات خود به درجه‌ای از مشابهت افکار، ارزش‌ها و هنجارها در میان اعضای خود نیاز دارد و آموزش و پرورش تأمین‌کننده این نیاز است. به عبارت دیگر آموزش و پرورش از ابتدا شباهت‌های اساسی و همانندی‌های مورد نیاز زندگی جمعی را که برای انسجام و انتظام جامعه حیاتی و ضروری است، به وجود آورده و سپس آن‌ها را در افراد تثبیت می‌کند. جامعه‌پذیری، ایجاد زمینه‌های ارزشی و هنجاری مشترک و کنترل اجتماعی، ساز و کارهایی هستند که آموزش و پرورش به واسطه آن‌ها انسجام و توسعه جامعه را سامان می‌دهد (صالحی امیری و عظیمی دولت‌آبادی، ۱۳۸۸، ص ۷).

شبکه اجتماعی^۱ مدرسه که یک جزء کلیدی برای سرمایه اجتماعی مفهوم مدرسه است، به دو نوع شبکه داخلی و خارجی تقسیم می‌شود. به گفته ژانگ^۲، شبکه‌های اجتماعی داخلی^۳ مدرسه، سلسله‌مراتبی است که این شکل از شبکه‌های اجتماعی می‌تواند به سطح فردی، سطح بخش و گروه و سطح سازمانی مدرسه مرتبط باشد. در هر سطح، بسیاری از روابط معادل (به عنوان مثال روابط دانش‌آموز - دانش‌آموز و معلم - معلم) وجود دارد. ژانگ همچنین شبکه‌های اجتماعی خارجی^۴ مدرسه را در سه نوع تقسیم‌بندی می‌کند: ۱- شبکه عمودی که مانند رابطه مدرسه با دولت است. ۲- شبکه افقی که به معنی رابطه بین مدارس و سایر نهادها مانند نهادهای مذهبی یا خانواده است. ۳- شبکه اجتماعی مبتنی بر ارتباط بین اعضای مدرسه و اعضای غیر مدرسه که مانند رابطه معلم و پدر و مادر است (ژانگ، ۲۰۰۸، به نقل از کوک کان تسانگ^۵، ۲۰۱۰).

فوکویاما معتقد است مهم‌ترین راه افزایش و تقویت سرمایه اجتماعی برای دولت‌ها، آموزش است (دنی، ۲۰۰۳، به نقل از سید نورانی و همکاران، ۱۳۹۴). انتظار بر این است که ارتقای تحصیلات و سرمایه انسانی بر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی تأثیر مثبت و فزاینده‌ای داشته باشد. هانگ معتقد است به منظور ایجاد سرمایه اجتماعی، به یک نظام آموزشی جامع نیاز است؛ چرا که افراد در آموزش پایه، انعطاف‌پذیرترند و آسان‌تر می‌توان هنجارها و ارزش‌های مثبت را در آن‌ها ایجاد کرده و شخصیت

-
- 1- Social networks
  - 2- Zhang
  - 3- Internal social networks
  - 4- External school social networks
  - 5- Kwok-Kuen Tsang

آن‌ها را شکل داد. دوره ابتدایی نخستین مکان تربیت ظرفیت‌ها و توانایی‌های معنوی و ذهنی خارج از خانواده است. سطوح متوسطه و دبیرستان نیز دارای اهمیت هستند؛ چرا که بسیاری از فارغ التحصیلان وارد بازار کار یا آموزش عالی می‌شوند و به نوعی تعاملات اجتماعی پیچیده‌تر و تخصصی‌تر برقرار می‌کنند (هانگ، ۲۰۰۹ به نقل از سید نورانی و همکاران، ۱۳۹۴). بنابراین سازمان‌های آموزشی باید تلاش کنند تا در برنامه‌ریزی توسعه‌ای مدارس، بر حمایت از راه‌های افزایش سرمایه اجتماعی تأکید کنند؛ چرا که این کار به بهره‌وری بیشتر منتج می‌شود (رالف و جنی^۱، ۲۰۰۵، ص ۲۱).

۳- سرمایه اجتماعی از نظر اسلام

سرمایه اجتماعی که در سنت تفکر غربی ریشه دارد، کاملاً فارغ از ارزش‌های دینی است. اما در دستگاه فکری دینی بر عناصر مذهبی و تعالیم دینی استوار است. ماهیت وحدت‌بخش دین موجب شده که آن را به عنوان یک عامل جدی و مهم در امر افزایش سرمایه اجتماعی در نظر بگیریم. دین موجب می‌شود که با افزایش همبستگی میان مردم، ارتباطات میان مردم قوی‌تر شود. بر این اساس، افراد دین‌دار بیش از دیگران به ارتباطات اهمیت می‌دهند و بیشتر در فعالیت‌های اجتماعی و بشردوستانه شرکت می‌کنند. همچنین مناسک جمعی مذهبی، ارتباطات شخصی و مستقیم میان مؤمنین را بیشتر می‌کند (رادی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۸).

کلمن از مقایسه مدارس مذهبی و غیرمذهبی به نتایج شگفت‌انگیزی دست یافته است. مدارس خصوصی وابسته به سازمان‌های مذهبی در آمریکا، به‌رغم معیارهای انضباطی انعطاف‌ناپذیری که دارند، میزان ترک تحصیل‌شان بسیار کم‌تر از مدارس خصوصی غیرمذهبی یا مدارس دولتی است. وی علت آشکار این موضوع را سرمایه اجتماعی در دسترس مدارس وابسته به سازمان‌های مذهبی می‌داند که برای بیشتر مدارس دیگر وجود ندارد. این امر تا اندازه‌ای به ارتباطات اجتماعی - ساختاری بین مدرسه و والدین از طریق اجتماع مذهبی بستگی دارد (کلمن، ۱۳۷۷). در جوامع مذهبی، زمینه رشد سرمایه اجتماعی بیشتر فراهم است؛ زیرا هر چه ارزش‌های دینی، فرهنگی و اخلاقی تقویت شده باشد، رفتار افراد بیشتر قابل پیش‌بینی است؛ چرا که افراد در چارچوب قواعد خاصی رفتار می‌کنند و بنابراین قابلیت اعتماد افراد بیشتر است و مناسبات اجتماعی روان‌تر و کم‌هزینه‌تر صورت می‌گیرد (رنانی، ۱۳۸۲).

۳-۱ پیش فرض‌های سرمایه اجتماعی اسلامی

عناصر سرمایه اجتماعی اسلامی از بنیان‌های معرفتی اسلام سرچشمه می‌گیرند و ویژگی‌هایی در سرمایه اجتماعی اسلامی پدید می‌آورند که در نظریه سرمایه اجتماعی مرسوم وجود ندارد. به همین دلیل این عناصر موجب تمایز سرمایه اجتماعی اسلامی می‌شوند. برای شناخت سرمایه اجتماعی در دستگاه فکری اسلام، بیان این پیش‌فرض‌ها و بنیان‌های مهم دخیل در تولید سرمایه اجتماعی ضرورت دارد:

۳-۱-۱ ولایت حق تعالی: مهم‌ترین ویژگی در تحلیل دینی، اعتقاد به وجود خدا است. از

دیدگاه اسلامی، سرمایه اجتماعی ابزار و وسیله‌ای برای رسیدن به قرب الهی است. به علاوه خداوند خالق هر چیزی در نظر گرفته می‌شود و بنابراین ایجاد و شکل‌گیری پیوند میان انسان‌ها کاری خدایی است. خداوند منشأ هر اثر در جهان هستی است و تمام امور خیر به خدا نسبت داده می‌شود. «خداوند، ولی و سرپرست کسانی است که ایمان آورده‌اند» (بقره، ۱۲۵۷). در پرتو این ولایت و رهبری، آن‌ها را از ظلمت‌ها به سوی نور خارج می‌سازد (قرآنی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۲۸۴). «در این مورد مالکیت امر و یاری فقط از آن خدای به حق است» (کهف، ۴۴). ولایت همه امور انسان‌ها و هر موجود دیگر و ملک تدبیر آن فقط از آن خداست؛ چرا که او یگانه معبود حق است و تمامی تدابیر و تأثیراتش همه بر اساس حق و واقع است. سایر اسباب ظاهری که بشر گمراه آن‌ها را شرکای خدا در مسئله تدبیر و تأثیر می‌پندارند، در ناحیه ذات خودشان باطلند و مالک هیچ اثری از آثار خود نیستند. تنها آن اثری را دارا هستند و از خود بروز می‌دهند که خدای سبحان اذن داده باشد و تملیکشان کرده باشد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۴۴۰). در تئوری سرمایه اسلامی، خداوند موجب می‌شود دل‌های انسان‌ها به یکدیگر نزدیک شود و در نتیجه به یکدیگر اعتماد کنند.

۳-۱-۲ ولایت رسول و اولی الامر: در دستگاه تحلیل اسلامی، اطاعت از پیامبر ﷺ و ائمه

علیهم السلام بر مسلمین واجب است. چرا که اطاعت از این افراد موجب می‌شود میان پیروان آن‌ها، پیوستگی و انسجام به وجود آید و به این ترتیب سرمایه اجتماعی شکل بگیرد. در واقع می‌توان گفت مهم‌ترین عامل ایجاد سرمایه اجتماعی در جامعه اسلامی، صاحبان ولایت هستند. سرمایه اجتماعی

۱- اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا

۲- يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ

۳- هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ

اسلامی بر پایه امامت بنا شده و اگر این عامل حذف شود، به کلی شیرازه امت اسلامی از هم پاشیده خواهد شد: «سرپرست و رهبر شما تنها خدا و پیامبر اوست و آن‌ها که ایمان آورده‌اند و نماز را بر پا می‌دارند و در حال رکوع زکات می‌پردازند و کسی که خدا و رسولش و این مؤمنین را دوست بدارد، در حزب خدا که البته سرانجام غلبه با آن‌هاست، وارد شده است»^۱ (مائده، ۵۶-۵۵). ولایت در این آیه به معنی «سرپرستی، رهبری و تصرف» است، نه «نصرت و یاری»؛ زیرا تعبیر به «حزب الله» و «غلبه آن» مربوط به یک دوستی ساده و عادی نیست و به حکومت اسلامی اشاره دارد که این خود نشان می‌دهد ولایت در آیه به معنی سرپرستی، حکومت و زمامداری اسلام و مسلمین است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴، ج ۴، ص ۴۳۴).

امام از طریق تمرکز دادن سرمایه اجتماعی حاصل از رابطه اعتماد مردم به امام، نیروی عظیمی را مدیریت می‌کند. امامت در مذهب شیعه پررنگ‌تر است و مردم رابطه قلبی عمیقی با امام حاصل کرده‌اند. بنابراین در این مذهب، رهبری نقش مؤثرتری را در تولید سرمایه اجتماعی ایفا می‌کند. سرمایه اجتماعی اسلامی، کاملاً به امام وابسته است و بدون حضور معنوی و حقیقی امام، نمی‌توان سرمایه اجتماعی اسلامی داشت. امام هم در عالم معنا و هم در عالم ماده در روابط میان پیروان خود دخالت دارد (کوهکن، ۱۳۸۷).

۳-۱-۳ وجود حیات اخروی و نظام جزا و پاداش اخروی: در فرهنگ اسلامی، دنیا و

آخرت توأمان در نظر گرفته می‌شوند. آخرت ادامه دنیاست و انسان حیاتی دیگر پس از دنیای کنونی خواهد داشت که پایدار و ابدی است.^۲ روزی که همه انسان‌ها اعمال خود را حاضر می‌بینند^۳ و پاداش کامل همه اعمالی را که در دنیا انجام داده‌اند، می‌یابند.^۴ این مبحث از آن رو در سرمایه اجتماعی تأثیر دارد که نتیجه هر عملی لزوماً در دنیا به انسان نمی‌رسد و ممکن است در آخرت نصیب انسان

۱- اِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ ۗ وَ مَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُغْلِبُونَ.

۲- اِنَّمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَ إِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ. «جز این نیست که این زندگی دنیا برخورداری (موقت) است و همانا (زندگی) آخرت است که خانه ثبات و پایداری است» (غافر، ۳۹).

۳- يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَ مَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ. «روزی که هر کس آنچه را از کار خیر انجام داده و آنچه را از کار بد به جا آورده، حاضر شده می‌یابد» (آل عمران، ۳۰).

۴- وَ وُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ. «و به هر کس (پاداش) آنچه کرده به تمام داده شود» (زمر، ۷۰).

شود. در تفکر اسلامی، دنیا و آخرت یک مسیر پیوسته هستند و هیچ نقطه انقطاع و گسستی میان آنها وجود ندارد و فرد با انجام اعمال خیر و دگرخواهانه، نوعی سرمایه اجتماعی برای خود به وجود می‌آورد که منفعت و سود آن در نهایت به خود او باز می‌گردد (رئادی، ۱۳۸۹).

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع ترکیبی است؛ یعنی برای تحلیل داده‌های کیفی از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شده و برای تحلیل محتوای متون اسلامی، داده‌های به دست آمده از آیات و روایات با استفاده از کدگذاری باز، جمع‌آوری و به مفاهیم دست یافته شده و از مجموع چند مفهوم، مقولات تعیین شده است. بدین منظور با روش تحلیل متن قیاسی استقرایی، مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از پژوهش‌های صورت گرفته و آیات و روایات، احصاء و استخراج شده است. برای بررسی روایی یافته‌ها، پژوهشگر به متخصصین حوزه مدیریت آموزشی و معارف اسلامی مراجعه کرده و نظرات آنها را جویا شده است. جامعه مورد نظر تحقیق، قرآن کریم و کتب معتبر روایی و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش است و روش نمونه‌گیری، هدفمند نظری است. نمونه‌ها با روش نمونه‌گیری موارد عادی^۱ مطالعه شده و نمونه‌گیری هدفمند تا آنجا ادامه پیدا می‌کند که اشباع در اطلاعات گردآوری شده حاصل شود. از چارچوب تحلیل محتوای کرایپندروف^۲ (۲۰۰۴)، برای تحلیل محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و بر اساس یافته‌های بخش کیفی، استفاده شده است. در تحلیل محتوای سند، داده‌ها از متن سند گردآوری و پس از تجزیه و تحلیل آنها، میزان به کارگیری مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در سند تحول بنیادین مشخص می‌شود. این سند شامل ۳۵ صفحه و ۷ فصل است: مقدمه، بیانیه ارزش‌ها، بیانیه مأموریت، چشم‌انداز، هدف‌های کلان، راهبردهای کلان، هدف‌های عملیاتی و راهکارها، چارچوب نهادی و نظام اجرایی تحول بنیادین. چارچوب‌های تحلیل محتوا عبارتند از:

- ۱- متن^۳، داده‌هایی که تحلیل‌گر محتوا برای شروع تحلیل خود در دسترس دارد.
- ۲- یک سؤال تحقیقی که تحلیل‌گر با بررسی گسترده متن درصدد پاسخ به آن است.
- ۳- یک ساختار تحلیلی که آنچه را که تحلیل‌گر در مورد متن می‌داند، اجرا می‌کند.

1- Typical case sampling
2- Krippendorff
3- Text

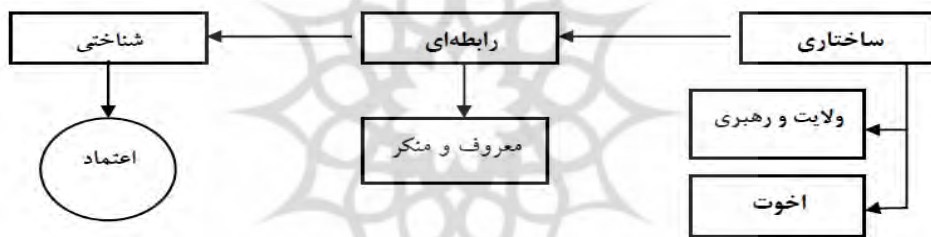
۴- استنباط‌هایی که در راستای پاسخ به سؤال تحقیق هستند و اساس کاربرد تحلیل محتوا به شمار می‌آیند.

۵- اعتباریابی شواهد که استدلال و توجیه تحلیل محتوا را هماهنگ می‌کند (دهقانی و امین خندقی، ۱۳۹۰، ص ۱۳۹).

سپس با تخصیص کد به هر مقوله استخراج شده، فراوانی‌های هر مقوله در متن (سند تحول) ثبت شده است. در واقع کدگذاری، تخصیص کد به مقوله‌ها بر اساس دستورالعمل و واحد تحلیل است. دستورالعمل شامل تمامی متغیرهای تحقیق و مقوله‌های مربوط به هر متغیر است که بر اساس آن کدگذاری انجام می‌شود (همان‌جا).

یافته‌های پژوهش

در قسمت نظری پژوهش، به سؤال نخست - پیش‌فرض‌های حاکم بر دین اسلام در ایجاد سرمایه اجتماعی چیست؟- پاسخ داده شد و در ادامه یافته‌های مربوط به سؤال دوم پژوهش - مدل CRS در منابع اسلامی - ارائه خواهد شد.

نمودار ۲: ابعاد سرمایه اجتماعی اسلامی (مدل تلفیق شده ردادی و یافته‌های پژوهشگر)

مؤلفه‌های بعد ساختاری، مربوط به بستر و جایگاه بروز و ظهور سرمایه اجتماعی است. در هر جامعه‌ای باید ساختارها وجود داشته باشند تا سرمایه اجتماعی در آن جامعه تولید و انباشته شود. بدون وجود این ساختارها، مؤلفه‌های دیگر سرمایه اجتماعی نمی‌تواند سرمایه اجتماعی ایجاد کند و به صورت غیر فعال و نهفته باقی می‌ماند. در اسلام نیز ساختارهایی وجود دارند که می‌توانند حامل سرمایه اجتماعی باشند. شاه‌آبادی برای نشان دادن ساختار جامعه اسلامی از تمثیل خیمه استفاده

کرده است: نخست: معارف و حقایق دیانت در حدود ممالک اسلام که منزله خیط^۱، بنوت^۲ و ولایت به فرموده قرآن «و همگی به ریسمان خدا (قرآن و اسلام و هر گونه وسیله ارتباط دیگر) چنگ زنید و پراکنده نشوید» (آل عمران، ۱۰۳) است. دوم: اجتماعات مذهبی برای ارتباط و دوستی متدینین با یکدیگر به منزله خیط بنوت است، چنانچه فرموده: «و نعمت (بزرگ) خدا را بر خود به یاد آرید که چگونه دشمن یکدیگر بودید و او در میان دل‌های شما الفت ایجاد کرد و به برکت نعمت او برادر شدید» (شاه‌آبادی، ۱۳۶۰، ص ۶). در این نظریه از دو خیط (نخ و در واقع وسیله اتصال) سخن گفته شده که تار و پود جامعه اسلامی را به وجود می‌آورند. خیط عمودی، محور ولایت است که ستون خیمه جامعه اسلامی محسوب می‌شود و تمام استواری جامعه اسلامی به این محور مربوط است و به عنوان ستون اصلی جامعه اسلامی معرفی شده است. خیط افقی محور اخوت است که میان مسلمانان ارتباط برقرار می‌کند. اخوت رابطه خاص میان جامعه اسلامی است که از رابطه شهروندی فراتر است و به رابطه خانوادگی نزدیک می‌شود. بنابراین دو رکن اساسی در جامعه برای برقراری سرمایه اجتماعی عبارت از «ولایت و رهبری» و «اخوت» است.

الف) رکن ولایت و رهبری

ولایت در اسلام امری قلبی است که با اعتقادات افراد سر و کار دارد. در این اندیشه، کسی که ولایت خدا را نپذیرد، تحت ولایت شیطان در می‌آید و رهبری آن را می‌پذیرد: «خدا سرپرست و کارساز کسانی است که ایمان آورده باشند ... و کسانی که (به خدا) کافر شده‌اند، سرپرست‌شان طاغوت است» (بقره، ۲۵۷).

مفاهیم مدیریت، رهبری، سرپرستی و حکومت، اگر چه در تعالیم اسلامی مورد توجه قرار گرفته، اما واژه رهبری به معنای مصطلح در مدیریت، در منابع اسلامی وجود ندارد. با وجود این، کلمات دیگری در فرهنگ اسلامی است که به گونه‌ای رسا، مفهوم رهبری و سرپرستی را می‌رساند. مانند

۱- واژه «خیط» به معنای نخ و رشته است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۷، ص ۲۹۸). استاد شاه آبادی برای تبیین ساختار جامعه اسلامی، جامعه را به مثابه یک خیمه و چگونگی روابط اعضاء را به منزله نخ خیمه ترسیم کرده است.

۲- واژه «بنوت» مصدر «بن» و به معنی روابط فرزندی و خانوادگی است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۴، ص ۸۹).

۳- وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا.

۴- وَادْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا (آل عمران، ۱۰۳).

۵- اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا ... وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطُّغُوت

امامت، ولایت، امارت و سیاست^۱. آنچه که در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته، رهبری در معنای واژه «سیاست»، یعنی زمامداری و حسن اداره امور است و به کسی اطلاق می‌شود که به اصلاح امور کارکنان در سازمان آموزشی و ارشاد و هدایت آن‌ها می‌پردازد. برای اینکه رهبر بتواند رهبری اسلامی و سیاست امور را انجام دهد، باید ویژگی‌ها و توانمندی‌هایی را در خود بپروراند. در این پژوهش، این توانمندی‌ها در دو دسته صلاحیت‌های ارزشی و حرفه‌ای مدیران تقسیم شده است. صلاحیت ارزشی شامل صلاحیت‌هایی است که به نگرش و اعتقادات مدیران مرتبط است که در ادامه به همراه استناداتی در جدول ارائه شده است:

جدول ۱: صلاحیت‌های ارزشی رهبر

صلاحیت‌های رهبر	استنادات	توضیحات
بندگی و اطاعت خدا	حضرت علی <small>علیه السلام</small> در توصیه به مالک فرمودند: <i>أَمْرُهُ بِتَقْوَى اللَّهِ وَ إِيْفَارِ طَاعَتِهِ وَ اتِّبَاعِ مَا أَمَرَ بِهِ فِي كِتَابِهِ مِنْ قَرَأْتِهِ وَ سُنَنِهِ</i> ؛ «به ترس از خدا فرمان می‌دهد و اینکه اطاعت خدا را بر دیگر کارها مقدم دارد و آنچه که در کتاب خدا آمده، از واجبات و سنت‌ها را پیروی کند» (دشتی، ۱۳۸۵، ص ۵۶۵). اگر چه بندگی و اطاعت خداوند متعال بر همه مسلمانان واجب است، اما اهمیت آن برای مدیران دو چندان است؛ زیرا موجب سلامت باطن مدیر می‌شود.	
توجه به عظمت و قدرت الهی	<i>قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ... قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ</i> ؛ «بگو پروردگار آسمان‌ها و زمین کیست؟ بگو خداست... بگو خالق همه چیز خداست و او یگانه و مقتدر است» (رعد، ۱۶). توجه به عظمت پروردگار موجب می‌شود تا مدیر به غرور و عجب گرفتار نشود. به همین دلیل خداوند در قرآن کریم به توجه به عظمت خداوند توصیه می‌نماید.	
اصلاح رابطه خود با خدا	امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small> در خصوص اهمیت اصلاح رابطه با خداوند می‌فرماید: <i>مَنْ أَصْلَحَ مَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ اللَّهِ أَصْلَحَ اللَّهُ مَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ النَّاسِ وَ مَنْ أَصْلَحَ اللَّهُ أَصْلَحَ اللَّهُ لَهُ أَمْرٌ دُنْيَا</i> ؛ «هر کس [رابطه] میان خود را با خدا اصلاح کند، خدا [رابطه] میان او و مردم را اصلاح فرماید. و هر کس کار آن جهان خود را به صلاح آورد، خدا کار این جهان او را اصلاح کند» (دشتی، ۱۳۸۵، نامه ۵۳، ص ۵۶۱).	
معادگرایی	حضرت علی <small>علیه السلام</small> در نامه‌ای به فرماندار مصر می‌فرماید: <i>تَكْتَرُ مَمُومَك بَدْرُ الْمَعَادِ إِلَى رَبِّكَ</i> ؛ «فراوان به یاد قیامت و بازگشت به سوی پروردگار باش» (همان‌جا). ایمان به معاد، ضامن اصلاح امور و اطاعت انسان از راه خداست. اگر یک مدیر به یاد مرگ باشد و بداند در برابر اعمالی که انجام می‌دهد مسئول است، قطعاً راه درست را در پیش می‌گیرد.	

۱- واژه امامت از ماده «ام» و به معنای ریشه، مادر و پایه هر چیزی است که نظم چیزهای دیگر به آن است. همچنین به معنای رئیس، مقصد، پیشوایی و پیشاهنگی است. واژه ولایت از ریشه ولاء، ولایت (به فتح «واو»)، ولایت (به کسر «واو»)، ولی، مولی از ماده «ولی» - و، ل، ی - اشتقاق یافته و به معنی سرپرستی امور است. واژه امارت از ماده «امر» است که به دو معناست: یکی به معنای شیء و فعل که جمعش «امور» است و دیگر به معنای طلب و فرمان که جمعش «وامر» است. واژه سیاست از ریشه «سوس» و «ساس» به معنی تأدیب و تربیت، سرپرستی و هدایت و سر و سامان دادن و اصلاح امور است و گفته‌اند: «السِّيَاسَةُ إِسْتِصْلَاحُ الْخَلْقِ بِأَرْشَادِهِمْ إِلَى الطَّرِيقِ الْمُنْجِي فِي الْعَاجِلِ وَالْجَلِّ»؛ «سیاست عبارت است از همت گماشتن به اصلاح مردم با ارشاد و هدایت آن‌ها به راهی که در دنیا و آخرت موجب رهایی و نجات‌شان شود» (راغب، ۱۴۱۲؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴).

صلاحیت‌های حرفه‌ای، صلاحیت‌هایی است که به طور مستقیم با حرفه و شغل مدیر مرتبط است که به همراه استنادات در جدول زیر بیان شده است:

جدول ۲: صلاحیت‌های حرفه‌ای رهبر

صلاحیت‌های رهبر	استنادات	توضیحات
ملایمت و مدارا	امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small> در نامه ۵۳ به مالک، فرماندار مصر می‌فرماید: <i>أشعر قلبك الرحمة للرعية والمحبة لهم واللفظ بهم ولا تكونن عليهم سبعا ضاريا تغتيم أكلهم فإنهم صنفان إما أخ لك في الدين وإما نظير لك في الخلق؛</i> «مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده و با همه دوست و مهربان باش. مبدا هرگز جوان حیوان درنده‌ای باشی که خوردن آن‌ها را غنیمت دانی؛ زیرا مردم دو دسته‌اند: دسته‌ای برادر دینی تو و دسته دیگر همانند تو در آفرینش هستند» (دثتی، ۱۳۸۵، ص ۵۶۶).	توضیحات
عفو و بخشش نسبت به مردم و تسامح و تساهل مثبت	خداوند در این باره به رسول اکرم <small>صلی الله علیه و آله و سلم</small> به عنوان رهبر جامعه اسلامی می‌فرماید: <i>فبما رحمة من الله ائتت بهم و لو كنت قظا غليظ القلب لاقتضوا من حولك قاتعاً عنهم؛</i> «رحمت خدا تو را با خلق، مهربان و خوش‌خوی گردانید و اگر تندخو و سخت‌دل بودی، مردم از پیرامون تو متفرق می‌شدند. پس چون امت به نادانی درباره تو بد کنند، از آن‌ها درگذر و از خدا بر آن‌ها طلب آمرزش کن» (آل عمران، ۱۵۹).	
پرهیز از شتاب‌ورزی در خشم	امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small> در نامه به مالک اشتر می‌فرماید: <i>قول من جنودك وانفاهم جيماً و افضلهم حليماً ممن يبغى عن الغضب؛</i> «آن کس را فرمانده لشکریان کن که از همه در علم و بردباری بالاتر باشد و از کسانی باشد که خشم او را فرا نگیرد و به زودی از جای خود به در نرود» (دثتی، ۱۳۸۵، ص ۵۷۵). و در جایی دیگر می‌فرماید: <i>ولا تسرعن إلى بادرة وجدت منها مندوحة و لا تقولن إني مؤمر أمر فاطح فإن ذلك إذغال في القلب و منهكة للدين و تقرب من الغير؛</i> «و به خشمی که می‌توانی مرتکب نشوی، شتاب نکن. نگو من مأمورم و امر می‌کنم، پس باید فرمان مرا بپذیرند که این روش سبب فساد و خرابی دل و ضعف و سستی دین و تغییر و زوال نعمت‌ها می‌شود» (همان، ص ۵۷۸).	
حلم و بردباری	در قرآن کریم، بردباری به واجبات امور یاد شده است: <i>... واصبر على ما أصابك إن ذلك من عزم الأمور؛</i> «... بر آنچه به تو رسد (از سختی‌های حوادث و در مقام انجام وظایف خلقی و خالقی) صبر کن که این‌ها از واجبات امور و مهمات کارهاست» (لقمان، ۱۷).	
تأکید بر حسن ظن و خوش‌بینی به مردم	امام علی <small>علیه السلام</small> می‌فرماید: <i>لا تظن بكلمة خرجت من أحد سوءاً و أنت تجد لها في الغير محتملاً؛</i> «به سخنی که از کسی صادر می‌شود، گمان بد مبر تا جایی که می‌توانی برای آن گمان خیر پیدا کن» (دثتی، ۱۳۸۵، حکمت ۳۶۰، ص ۷۱۴).	
نداشتن حسن ظن در امور مهم و حساس	حضرت علی <small>علیه السلام</small> در خصوص جذب کاتبان به مالک اشتر چنین هشدار می‌دهد: <i>تم لا يكن اختيارك اياهم على فراستك و استباحتك و حسن الظن منك، فإن الرجال يتعرضون لفراسات الولاة؛</i> «مبادا در گزینش نویسندگان و منشیان بر تیزهوشی و اطمینان شخصی و خوش‌باوری خود تکیه کنی؛ زیرا افراد زیرک با ظاهرسازی و خوش‌خدمتی، نظر زمامداران را به خود جلب می‌کنند» (همان، ص ۵۸۰).	
توجه به تفاوت‌های فردی	خداوند در آیه ۳۲ سوره زحرف می‌فرماید: <i>نحن قسمنا بينهم معيشتهم في الحياة الدنيا و رفغنا بعضهم فوق بعض درجات ليخبر بعضهم بعضاً سُخرياً و رحمت ربك خير مما يجمعون؛</i> «ما معیشت آن‌ها را در حیات دنیا در میان‌شان تقسیم کردیم و بعضی را بر بعضی برتری دادیم تا یکدیگر را تسخیر و با هم تعاون کنند. و رحمت پروردگارت از	

<p>تمام آنچه جمع‌آوری می‌کنند، بهتر است». این قسمت از سخن خداوند که می‌فرماید: «برخی از شما را بر بعضی دیگر، درجاتی برتری داد» در بر گیرنده همه انواع تفاوت‌های فردی، چه به صورت ارثی و چه به صورت اکتسابی است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۱۴۷).</p>	
<p>حضرت علی <small>علیه السلام</small> می‌فرماید: <i>آلَةُ الرَّيَاسَةِ سَعَةُ الصَّدْرِ</i>؛ «بزار مدیریت، شرح صدر و گشایش سینه است» (دشتی، ۱۳۸۵، حکمت ۱۷۶، ص ۶۶۷).</p>	<p>سعه صدر</p>
<p>امام علی <small>علیه السلام</small> در نامه به مالک اشتر برای به کار گماردن کارگزاران دولت چنین می‌فرماید: <i>تَمَّ أَنْظَرُ نَبِيٍّ أَمِيرٍ عَمَلِكِ، فَاسْتَعْمِلُهُمْ اخْتِيَارًا، وَلَا تَوَلَّيْهُمْ مَحَابَةً وَأَثَرَةً، فَإِنَّهُمَا جَمَاعٌ مِنْ شَعْبِ الْأَجُورِ وَالْغِيَانَةِ، وَتَوَخَّ مِنْهُمْ أَهْلَ التَّجْرِبَةِ وَالْأَخْيَاءِ مِنْ أَهْلِ الْبُيُوتَاتِ الصَّالِحَةِ وَالْقَدَمِ فِي الْأِسْلَامِ الْمَتَّقَمَةِ</i>؛ «سیس در امور کارمندان ببندیش و پس از آزمایش به کارشان بگمار و با میل شخصی و بدون مشورت با دیگران آن‌ها را به کارهای مختلف وادار نکن؛ زیرا نوعی ستمگری و خیانت است. کارگزاران دولتی را از میان مردمی با تجربه و با حیا، از خاندان‌های پاکیزه و با تقوی که در مسلمانی سابقه درخشانی دارند، انتخاب کن» (همان، ص ۵۷۹).</p>	<p>گزینش کارکنان و ضرورت شناخت در گزینش</p>
<p>امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small> در نامه‌ای به مرزداران و نیروهای مصلح، مسئولیت زمامدار را چنین بیان فرمودند: <i>أَلَا وَإِنَّ لَكُمْ عِنْدِي ... وَلَا أَطْوَى دُونَكُمْ أَمْرًا إِلَّا فِي حَكْمٍ</i>؛ «آگاه باشید حق شما بر من آن است که جز اسرار جنگی هیچ رازی را از شما پنهان ندارم و کاری را جز حکم شرع، بدون مشورت با شما انجام ندهم» (همان، ص ۵۶۲).</p>	<p>مشارکت دادن کارکنان در امور</p>

ب) رکن اخوت

دومین رکن بعد ساختاری برای تولید سرمایه اجتماعی اسلامی، رابطه برادری میان مؤمنین است. این نهاد توسط پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم تعریف شد و از اختصاصات اسلام است. ایشان در ابتدای ورود به مدینه، میان مهاجر و انصار پیمان برادری برقرار کردند. اخوت رابطه ویژه‌ای میان اعضای جامعه اسلامی است که حقوق و تکالیفی را بر اعضای آن واجب می‌کند. این نهاد مانند یک سازمان بزرگ اجتماعی عمل می‌کند. اعضای این سازمان، رابطه نزدیکی با یکدیگر دارند. از نظر سازمانی همه در یک رده هستند و هیچ سلسله مراتبی در سازمان اخوت وجود ندارد. برادران ایمانی، فقط از خدا و امام فرمان‌برداری دارند. سرمایه اجتماعی در بین آن‌ها این گونه توصیف شده است: *أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رَحَمَاءُ بَيْنَهُمْ*؛ «آن‌ها در برابر کفار شدید هستند و در میان خود مهربان‌اند» (فتح، ۳۹). سرمایه اجتماعی و رابطه میان آن‌ها موجب می‌شود که دشمنان و غیرعضوها را از میان خود طرد کنند؛ اما با یکدیگر رابطه قوی داشته باشند. در آیه شریفه *إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ*؛ «جز این نیست که همه مؤمنان با هم برابرند. پس (در تمام اختلافات) میان دو فرد یا دو گروه برادران‌تان اصلاح نمایید» (حجرات، ۱۰) ارتباط بین مؤمنین در ارتباط اخوت منحصر شده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۴۷۰). بر اساس یافته‌های پژوهش، مهم‌ترین و مؤکدترین مشخصه‌های رابطه بر مبنای اخوت در آیات و روایات عبارتند از:

جدول ۳: مشخصه‌های رابطه بر مبنای اخوت

مؤلفه‌ها	استنادات
ایمان و حب خدا	وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ اِذْ كُنْتُمْ اَعْدَاءً فَالْفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ: «و نعمت خدا بر خویشتان را به یاد آرید. به یاد آرید که با یکدیگر دشمن بودید و او بین دل‌هایتان الفت برقرار کرد» (آل عمران، ۱۰۳). اساس چنین رابطه‌ای ایمان به خداوند است و خداوند این الفت را به خود نسبت داده است.
وحدت و یکپارچگی	وَ اغْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَ لَا تَفَرَّقُوا وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ اِذْ كُنْتُمْ اَعْدَاءً فَالْفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَاصْبِرْخُمْ بِنِعْمَةِ اِخْوَانَا: «و همگی خویشتان را با حبل خدا حفظ کنید و متفرق نشوید و نعمت خدا بر خویشتان را به یاد آرید. به یاد آرید که با یکدیگر دشمن بودید و او بین دل‌هایتان الفت برقرار کرد و در نتیجه نعمت او برادر شدید» (همان‌جا).
طلب خیر برای یکدیگر	رسول الله ﷺ: الْمُؤْمِنُ مِرَاةٌ لِأَخِيهِ الْمُؤْمِنِ، يَتَصَحَّحُ إِذَا غَابَ عَنْهُ، وَ يُمِيطُ عَنْهُ مَا يَكْرَهُ إِذَا شَهِدَ: «مؤمن آینه برادر مؤمن خویش است. در غیابش برای او خیرخواهی می‌کند و در حضورش، ناخوشایندی‌ها را از او دور می‌گرداند» (محمدهی ری‌شهری، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۴۲). در رابطه اخوت، مؤمنین خیر یکدیگر را می‌خواهند. آن چنان که اعضای یک خانواده برای یکدیگر طلب خیر می‌کنند و مصالح یکدیگر را در نظر دارند.
دوستی و مواسات	در قرآن کریم دوستی مهاجر و انصار چنین توصیف شده است: يَخْوِنُونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَ لَا يَجِدُونَ فِي صُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوْتُوا وَ يُؤْتِرُونَ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ: «و کسانی را که به سوی آن‌ها هجرت کرده‌اند دوست می‌دارند. و در سینه‌های خود چشم‌داشتی نسبت به آن‌ها (مهاجران) داده شده نمی‌یابند. و بر خود مقدم می‌دارند هر چند خودشان را فقیر و نیاز باشد» (حشر، ۹). پیامبر اکرم ﷺ: مثل المؤمنین فی توادهم و تراحمهم كمثل الجسد الواحد اذا اشتكى بعضه تداعى سائره بالسهر و الحمى؛ «مثل افراد با ایمان در دوستی و نیکی به یکدیگر همچون اعضای یک پیکر است که چون بعضی از آن رنجور شود و به درد آید، اعضای دیگر را قرار و آرامش نخواهد بود» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۳۳).

در جامعه اسلامی، شبکه‌ای اجتماعی میان برادران ایمانی وجود دارد و باید با تقویت مؤلفه‌های ارتباطی مختلف، مانع از تضعیف آن شد و ارتباط میان افراد را گسترش داد. آنچه در تولید سرمایه اجتماعی اهمیت دارد، وجود روابط متقابل میان اعضای جامعه است. روابط متقابل میان اعضای جامعه به کمک هنجارهای نهادینه شده در اجتماع هدایت می‌شود. هنجارهای هر جامعه بر اساس ارزش‌های آن جامعه شکل می‌گیرد که با رعایت آن‌ها جامعه انتظام پیدا می‌کند. با انتظام یافتن جامعه و نظاممند شدن روابط بین فردی، رشد سرمایه اجتماعی تسهیل و تقویت می‌شود (میریان و صمدانیان، ۱۳۸۸). در آیات قرآن کریم و روایات معصومین علیهم‌السلام بایدها و نبایدهای رفتاری (امر و نهی) و دستورالعمل‌های رفتار اجتماعی بسیاری را می‌توان یافت که علاوه بر تأیید شرع، دارای تأیید عقل هم هست. در منابع اسلامی به ویژه در قرآن، به هر موردی که امر شده است، معروف و احسان است و هرچه که از آن نهی شده، منکر است. معروف به معنای «شناخته شده» است و از آن، کار نیک مطابق فطرت قصد می‌شود (قرشی، ۱۳۷۰، ج ۴، ص ۳۲۷). منکر نیز در مقابل معروف است. امر منکر آن است که به قول راغب، عقل سلیم آن را قبیح و ناپسند می‌داند یا عقل درباره آن

توقف کرده و شرع به قبح آن حکم می‌کند (طریحی، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۵۰۲). علامه طباطبایی در *المیزان* ذیل آیه «وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (بقره، ۲۲۸)، معروف را عملی می‌داند که مردم با ذوق مکتسب از حیات اجتماعی متداول آن را می‌دانند و می‌فرماید: معروف به معنای هر عملی است که افکار عمومی آن را عملی شناخته شده بداند و با آن مأنوس باشد و با ذائقه‌ای که اهل هر اجتماعی از نوع زندگی اجتماعی خود به دست می‌آورد، سازگار باشد و به ذوق نزند. کلمه معروف متضمن هدایت عقل، حکم شرع، فضیلت اخلاقی و سنت‌های ادبی و انسانی است. در واقع عملی معروف است که هم طبق هدایت عقل صورت گرفته باشد، هم با حکم شرع یا قانون جاری در جامعه مطابق باشد، هم با فضائل اخلاقی منافاتی نداشته باشد و هم سنت‌های ادبی، آن را خلاف ادب نداند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۳۴۹).

در این پژوهش، «عرف» و «هنجار» معادل یکدیگر معرفی شده، سپس این هنجارها در قرآن کریم مطالعه و به دو دسته هنجارهای «روان‌ساز» و «استحکام‌بخش» تقسیم شده است: هنجارهای روان‌ساز ارتباط، هنجارهایی هستند که برقراری روابط میان اعضای جامعه را تسهیل می‌کنند. این هنجارها عبارت از مشورت‌پذیری در امور، خویش‌داری در ارتباطات اجتماعی (عفو و گذشت، پرهیز از خشم و غضب، عذرپذیری و بدی را به خوبی پاسخ گفتن)، احسان، حلم و بردباری، سپاسگزاری و قدردان محبت‌ها بودن، ایثار، رعایت اصل جاذبه در ارتباطات اجتماعی (نرم‌خویی و حسن خلق، تواضع و فروتنی، نرمی و لطافت در گفتار و آراستگی ظاهر) است. هنجارهای استحکام‌بخش نیز هنجارهایی هستند که روابط را مستحکم و پایدار می‌سازند. این دسته از هنجارها نیز شامل هنجارهای جهاد و تلاش، حفظ اتحاد، روحیه صلح‌طلبی، امر به معروف و نهی از منکر، مسئولیت‌پذیری و وظیفه‌شناسی، تعاون و همیاری در امور اجتماعی و عبادی، ایجاد روحیه الفت و مهربانی است.

در بعد شناختی سرمایه اجتماعی، بحث اعتماد مطرح است. اعتماد، روح سرمایه اجتماعی است و موجب تعمیق روابط میان افراد می‌شود تا سرمایه اجتماعی مطلوب تولید شود. در اسلام قوانین و دستوراتی وجود دارد که این بعد سرمایه اجتماعی را میان اعضای جامعه ایجاد و تقویت می‌کند. بر اساس بررسی صورت گرفته در این پژوهش، عوامل اثرگذار بر اعتماد از منظر آموزه‌های اسلام عبارتند از:

جدول ۴: عوامل مؤثر بر اعتماد

مفاهیم	مصادیق	استنادات
صداقت	راستگویی	امام علی <small>علیه السلام</small> می فرماید: لیکن اوتی الناس لیدیک انظفهم بالصدق؛ «معمدترین مردم باید نزد تو صادقترین ایشان باشد» (الآمدی التمیمی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۱۹).
	مطابقت گفتار با رفتار	پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> به حضرت علی <small>رضی الله عنه</small> سفارش فرمودند: وَ الْمُنَافِقُ ثَلَاثٌ عَلَامَاتُ اِنْ حَدَّثَ كَذَبًا وَ اِنْ وَعَدَ اَخْلَفَ وَ اِنْ اَوْثَمِنَ خَانَ؛ «برای منافق سه نشانه است: وقتی سخن می گوید، دروغ می گوید. وقتی وعده می دهد تخلف می کند و زمانی که به او اعتماد شود، خیانت می کند» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۰).
صلاحیت	دانش و تخصص	حضرت یوسف <small>علیه السلام</small> به پادشاه مصر می فرماید: قَالَ اجْعَلْنِي عَلٰى خَزَائِنِ الْاَرْضِ اِنِّي خَشِيتُ عَلِيمًا؛ «گفت خزینه های این سرزمین را به من بسپار که من نگهدار و دانایم» (یوسف، ۵۵). رسول الله <small>صلی الله علیه و آله</small> می فرماید: مَنْ عَمِلَ عَلٰى غَيْرِ عِلْمٍ كَانَ مَا يَفْسِدُ اَكْثَرَ مِمَّا يَصْلِحُ؛ «کسی که بدون شناخت و علم عمل کند، خراب کردنش بیشتر از درست کردن اوست» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۰۸).
	توانمندی	امام صادق <small>علیه السلام</small> می فرماید: كُلُّ نَبِيٍّ صَنَاعَةٌ مَضْرُوبَةٌ اِلٰى ثَلَاثٍ خَالَ يَجْتَلِبُ بِهَا الْمَكْسَبَ، وَ هُوَ: اَنْ يَكُونَ حَازِقًا بِعَمَلِهِ، مَوْدِيًا لِالْاَمَانَةِ فِيهِ، مُسْتَمِيلاً لِمَنْ اسْتَعْمَلَهُ؛ «هر صنعتگری ناگزیر باید از سه خصوصیت بهره مند باشد تا کسب و کارش رواج یابد: ۱- در کار خود ماهر باشد، ۲- امانت را در کار رعایت کند و ۳- نظر کسی را که کاری به او سپرده، جلب کند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ح ۲۳۵؛ حکیمی، ۱۳۸۰، ج ۵، ص ۴۴۳).
صراحت و شفافیت		امام علی <small>علیه السلام</small> می فرماید: وَ اِنْ ظَنَنْتَ الرِّعِيَةَ بَك حَيْفًا، فَاصْحِرْ لِمَنْ بَعْدَكَ، وَ اَعْدِلْ عِنْدَ ظَنُونِهِمْ بِاصْحَارِكَ؛ «اگر کاری کنی که رعیت چنان گمان کنند که ستم کرده ای، عذر خود را برای ایشان به روشنی بیان کن و با این بیان کردن، بدگمانی آن ها را از خود دور ساز» (دشتی، ۱۳۸۵، نامه ۵۳؛ آرام و حکیمی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۶۹۷).
انتقادپذیری		امام موسی بن جعفر <small>علیه السلام</small> درباره برنامه ریزی زندگی مؤمنان و جایگاه انتقاد و انتقادپذیری می فرماید: ... وَ سَاعَةَ لِمَعَاشِرَةِ الْاِخْوَانِ وَ الثَّقَاتِ الَّذِيْنَ يَعْرِفُوْنَكُمْ عِيُوْبَكُمْ وَ يَخْلُصُوْنَ لَكُمْ فِي الْبَاطِنِ؛ «... و بخشی را برای رفت و آمد با برادران دینی مورد اعتمادی که از عیب- هایتان باخبرند و بی خدعه و نیرنگ آن ها را به شما گوشزد می کنند، ویژه سازید» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۳۲۱؛ ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۴۰۹).
وفاداری	امانت داری	امام علی <small>علیه السلام</small> می فرماید: مَنْ اَحْسَنَ الْوَقَاءَ اسْتَحَقَّ الْاِصْطِفَاءَ؛ «هر که خوش وعده باشد، شایسته گزینش [برای دوستی] است» (الآمدی التمیمی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۵۲). امام صادق <small>علیه السلام</small> می فرماید: لَا تَقْرَبُوا بِصَلَاتِهِمْ وَلَا بِصِيَامِهِمْ، فَإِنَّ الرَّجُلَ رُبَّمَا لَهَجَ بِالصَّلَاةِ وَ الصَّوْمِ حَتَّى كُوِّرَتْ كُهُ اسْتَوْحَشَتْ، وَلَكِنْ اِخْتَبَرُوهُمْ عِنْدَ صِدْقِ الْخَدِيثِ وَ اَدَاءِ الْاَمَانَةِ؛ «فرب نماز و روزه مردم را نخورید؛ زیرا آدمی گاه چنان به نماز و روزه خو می کند که اگر آن ها را ترک گوید، احساس ترس می کند. بلکه آن ها را به راستگویی و امانت داری بیازماید» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۰۴).

در آخرین بخش از پژوهش، پژوهشگر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش را مطالعه کرده و آن را از نظر میزان توجه به مؤلفه ها و زیرمؤلفه های سرمایه اجتماعی اسلامی مورد بررسی قرار داده است. مفاهیم کلیدی و مؤلفه های اصلی ابعاد ساختاری، شناختی و رابطه ای سرمایه اجتماعی اسلامی در جدول زیر ارائه شده است:

جدول ۵: مؤلفه‌های کلیدی ابعاد سرمایه اجتماعی اسلامی

بعد ساختاری	بعد شناختی	بعد رابطه ای
A- خدا محوری و تقوای الهی	M- راستگویی	T- عفو و گذشت
B- مردم داری و ملامت	N- مطابقت گفتار با رفتار	U- پرهیز از خشم و غضب
C- میانه روی و ضرورت مدارا و رفق	O- دانش و تخصص	V- عذرپذیری
D- تأکید بر حسن ظن نسبت به دیگران	P- توانمندی	W- بدی را به خوبی پاسخ گفتن
E- پشتیبانی در شرایط حساس	Q- تسهیم اطلاعات	X- مشورت در امور
F- سعه صدر	R- انتقادپذیری	Y- احسان
G- توجه به تفاوت‌های فردی	S- امانت‌داری	Z- حلم و بردباری
H- مشارکت دادن کارکنان در امور		AA- ایثار
I- ایمان و حب خدا		BB- نرم‌خویی و حسن خلق
J- وحدت و یکپارچگی		CC- تواضع و فروتنی
K- طلب خیر برای یکدیگر		DD- گشاده‌رویی در برخورد
L- دوستی و مواسات		EE- نرمی و لطافت در گفتار

فراوانی مؤلفه‌های بعد ساختاری در فصل‌های سند مطالعه و در جدول و نمودار زیر ارائه شده

است:

جدول ۶: فراوانی مؤلفه‌های بعد ساختاری در سند تحول بنیادین

مفاهیم فصل‌ها (فراوانی)	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	جمع
فصل اول	√								√				
فصل دوم													
فصل سوم		√						√	√				
فصل چهارم	√	√			√			√			√		
فصل پنجم							√	√					
فصل ششم							√						
فصل هفتم	√	√			√		√	√		√	√	√	
فصل هشتم							√						
مجموع	۶	۴	۰	۴	۰	۰	۱۲	۴۲	۷	۸	۲	۱	۸۶

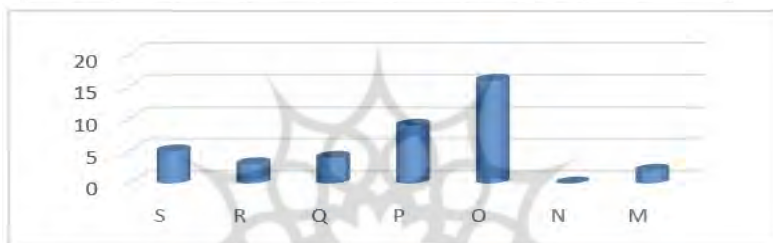

نمودار ۳: نمودار فراوانی مؤلفه‌های بعد ساختاری سرمایه اجتماعی اسلامی در سند تحول

فراوانی‌های مؤلفه‌های بعد شناختی نیز در سند بررسی و در جدول و نمودار زیر ارائه شده است:

جدول ۷: فراوانی‌های مؤلفه‌های بعد شناختی سرمایه اجتماعی اسلامی در سند تحول

مفاهیم فصل‌ها (فراوانی)	M	N	O	P	Q	R	S	جمع
فصل اول								
فصل دوم								
فصل سوم	√							
فصل چهارم						√	√	
فصل پنجم							√	
فصل ششم			√	√				
فصل هفتم	√		√	√				
فصل هشتم								
مجموع	۲	۰	۱۶	۹	۴	۳	۵	۳۹

نمودار ۴: نمودار فراوانی مؤلفه‌های بعد شناختی سرمایه اجتماعی اسلامی در سند تحول

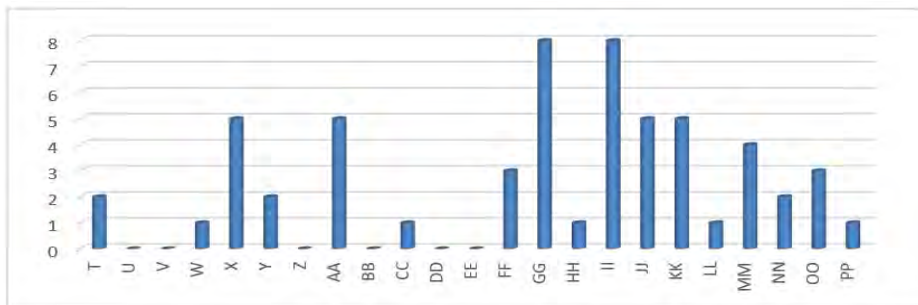
همچنین فراوانی‌های مؤلفه‌های بعد رابطه‌ای نیز در فصل‌های سند مطالعه شده و در جدول ۸ به

ثبت رسیده است:

جدول ۸: فراوانی‌های مؤلفه‌های بعد رابطه‌ای سرمایه اجتماعی اسلامی در سند تحول

مفاهیم فصل‌ها (فراوانی)	T	U	V	W	X	Y	Z	AA	BB	CC	DD	EE	FF	GG	HH	II	JJ	KK	LL	MM	NN	OO	PP	جمع	
فصل اول										√															
فصل دوم															√										
فصل سوم	√						√									√	√			√					
فصل چهارم								√								√				√					
فصل پنجم								√									√			√					
فصل ششم						√						√	√												
فصل هفتم					√			√				√	√				√	√		√					
فصل هشتم																	√								
مجموع	۲	۰	۰	۱	۵	۲	۰	۵	۰	۱	۰	۳	۸	۸	۱	۸	۵	۵	۱	۴	۲	۳	۱	۵۲	

فراوانی مؤلفه‌های بعد رابطه‌ای در نمودار زیر ارائه شده است:

نمودار ۵: نمودار فراوانی مؤلفه‌های بعد رابطه‌ای سرمایه اجتماعی اسلامی در سند تحول

با توجه به نتایج مطالعه و بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۸۶ مورد مؤلفه بعد ساختاری، ۳۹ مورد مؤلفه بعد شناختی و ۵۲ مورد مؤلفه بعد رابطه‌ای در سند استخراج شده که به ترتیب معادل ۴۸/۵۸٪، ۲۲/۰۳٪ و ۲۹/۳٪ است.

جدول ۹: فراوانی‌ها و درصد فراوانی‌های مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی در سند تحول

مؤلفه‌ها	فراوانی (fi)	درصد فراوانی (Pi)
بعد ساختاری	۸۶	۴۸/۵۸
بعد شناختی	۳۹	۲۲/۰۳
بعد رابطه‌ای	۵۲	۲۹/۳

در نمودار زیر، سهم هر کدام از مؤلفه‌های ابعاد ساختاری، شناختی و رابطه‌ای سرمایه اجتماعی اسلامی در سند تحول ارائه شده است:

نمودار ۶: سهم مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی در سند تحول

طبق یافته‌های حاصل از مطالعه سند تحول بنیادین، سهم مؤلفه‌های بعد ساختاری سرمایه اجتماعی از منظر اسلام در حد متوسط و میانگین است. در حالی که توجه به بعد رابطه‌ای و شناختی ضعیف است.

بحث و نتیجه‌گیری

امروزه در کنار سرمایه‌های اقتصادی و فرهنگی، سرمایه دیگری به نام سرمایه اجتماعی مطرح است که با خلق هنجارها و اعتماد متقابل موجب تحقق اهداف اعضا می‌شود. ویژگی ذاتی سرمایه اجتماعی این است که در روابط اجتماعی شکل می‌گیرد. به تعبیر دیگر، درون ساختار روابط افراد می‌توان سرمایه اجتماعی را یافت. اگر چه خاستگاه سرمایه اجتماعی در دین مطرح نشده، اما دین اسلام سرشار از مفاهیم سرمایه اجتماعی است. ماهیت وحدت‌بخش دین موجب شده که آن را به عنوان یک عامل جدی و مهم در امر افزایش سرمایه اجتماعی در نظر بگیریم. دین موجب می‌شود که با افزایش همبستگی میان مردم، ارتباطات میان مردم قوی‌تر شود. بر این اساس، افراد دین‌دار بیش از دیگران به ارتباطات اهمیت می‌دهند و بیشتر در فعالیت‌های اجتماعی و بشردوستانه شرکت می‌کنند.

آموزش یکی از مهم‌ترین راه‌های تولید و تقویت سرمایه اجتماعی در افراد است. به طور کلی می‌توان گفت که پرورش استعدادها، فردی، تحکیم پایه‌های زندگی جمعی، گسترش آرمان‌های انسانی، رعایت هر چه بیشتر حقوق شهروندی و ایجاد تفاهم میان افراد انسانی، در سایه آموزش صورت می‌گیرد.

در پژوهش حاضر ابتدا پیش‌فرض‌های حاکم بر سرمایه اجتماعی اسلامی مورد بررسی قرار گرفته، سپس مدل CRS سرمایه اجتماعی از منظر آیات و روایات مطالعه شده و بر اساس مؤلفه‌های این مدل در اسلام، به مطالعه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش از جهت میزان توجه به این مؤلفه‌ها پرداخته شده است. برای این منظور، بر اساس روش تحلیل محتوای کریپاندروف، هر ۷ فصل سند مورد مطالعه قرار گرفته و تمامی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی شمارش شده است. با توجه به نتایج مطالعه و بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۸۶ مورد مؤلفه بعد ساختاری، ۳۹ مورد مؤلفه بعد شناختی و ۵۲ مورد مؤلفه بعد رابطه‌ای از سند استخراج شده که به ترتیب معادل ۴۸/۵۸٪، ۲۲/۰۳٪ و ۲۹/۳٪ است. در بعد ساختاری مؤلفه «مشارکت‌دهی» با ۴۲ مورد و ۴۹٪ بیشترین فراوانی را در ۷ فصل سند به خود اختصاص داده است. در صورتی که به مواردی چون ضرورت میانه‌روی و مدارا در رفتار، پشتیبانی در شرایط حساس و سعه

صدر مدیران و معلمان اشاره‌ای نشده است. در بعد شناختی، بیشترین مؤلفه از آن مؤلفه «دانش و تخصص است» که تعداد آن ۱۶ مورد و معادل ۴۱٪ است. در بعد رابطه‌ای نیز مؤلفه «مسئولیت‌پذیری و حفظ اتحاد» با تعداد ۸ مورد و معادل ۱۵٪ بیشترین فراوانی را دارد.

بر اساس یافته‌های پژوهش، مهم‌ترین عامل ایجاد سرمایه اجتماعی در جامعه و سازمان، وجود «رهبر» در ساختار سازمان است. همسو با این یافته، پژوهش عیوضی و فتحی (۱۳۹۰) است که نشان می‌دهد رهبر، هدایت‌کننده جامعه و بیان‌کننده خط مشی یک جریان است. ولایت الهی چه در مقام خلیفه اعظم الهی، یعنی پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و سایر انبیاء و ائمه علیهم‌السلام و چه نیابت عام، از منظر قرآن کریم «حبل‌الله المتین» و به لحاظ جامعه شناختی یک نهاد اجتماعی و سیاسی است که محور انسجام اجتماعی و وحدت عمومی و عامل کلیدی در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی جامعه است. در یک جامعه کوچک هم رهبر، نقش اصلی را در استفاده از بالقوه‌ها و پتانسیل‌ها برای ایجاد سرمایه اجتماعی داراست.

مسئله مهم دیگر در ساختار سازمان، بحث «اخوت» است. بنابراین ضروری است تا جو سازمانی و فرهنگ حاکم بر سازمان‌های آموزشی به سوی فضای اعتماد، دوستی، مشارکت‌های داوطلبانه و روابط مبتنی بر محبت، اخوت و برادری و صداقت سوق داده شود. یعنی باید این جو سازمانی هم میان اعضای مدرسه (معلمین، مدیر و دانش‌آموزان) و هم در ارتباط با اولیای دانش‌آموزان حاکم شود. در راستای این نتیجه می‌توان از پژوهش افسری (۱۳۹۱) نام برد؛ افسری در پژوهش خود دریافته که اسلام عقاید عمیق و معیارهای مشترکی را در انسان‌ها ایجاد کرده که موجب افزایش اعتماد آن‌ها به هم و الفت و نزدیکی قلب‌های مسلمانان و در نتیجه رابطه برادری میان آن‌ها شده است. اصل اخوت و وحدت می‌تواند نقش به‌سزایی در افزایش سرمایه اجتماعی داشته باشد. بنابراین الفت و محبت میان دانش‌آموزان با یکدیگر و با معلمان، اعتماد میان آن‌ها را افزایش می‌دهد. در واقع اعتماد، شالوده و اساس سرمایه اجتماعی در سازمان است. همسو با این یافته، نتایج پژوهش عبدالرحمانی (۱۳۸۴) است؛ او اعتماد عام را حسن ظن به تمامی افراد جامعه در روابط اجتماعی و عاملی مؤثر در گسترش روابط درون گروهی دانسته است. این اعتماد زمینه انسجام، مشارکت و در نهایت سرمایه اجتماعی را فراهم می‌آورد. در این صورت احساس امنیت و شهروندی سازمانی در اعضا افزایش می‌یابد و مردم سازمان را از آن خود می‌دانند و خود را نسبت به آن، متعهد و مسئول می‌دانند. این موضوع نیز با پژوهش فاضلی و ولوی (۱۳۹۳) همسو است. آن‌ها نیز نشان داده‌اند که برای ایجاد رفتار مدنی سازمانی در کارکنان آموزش و پرورش، نیاز به محیطی سرشار از وفاداری، اطاعت، احترام، مشارکت و... در میان کارکنان داریم. این قبیل رفتارها همان رفتارهای شهروندی سازمانی

هستند؛ زیرا شهروندان خوب سازمانی، مستعد ایجاد و توسعه سرمایه اجتماعی درون سازمان هستند. بنابراین سازمان‌هایی که کارکنان‌شان بیشتر درگیر رفتار شهروندی باشند، بیشتر مستعد انباشت سرمایه اجتماعی‌اند و سازمان را از خود می‌دانند.

بنابر آنچه در ابتدای فصل پنجم سند تحول به عنوان نخستین هدف کلان آمده، قرار است آموزش و پرورش در نظام آموزشی جدید، شرایط و امکانات را به گونه‌ای فراهم کند تا استعدادهای کودکان و نوجوانان شکوفا شده و در ابعاد گوناگون رشد کند، به کمال برسد و در مسیر قرب الهی و حیات طیبه خود و جامعه قرار بگیرد. از جمله توانمندی‌ها و سرمایه‌های بنیادین که لازم است آموزش و پرورش در دانش‌آموزان شکوفا کند، سرمایه اجتماعی است؛ با تقویت سرمایه اجتماعی در کودکان و نوجوانان، آن‌ها قادر خواهند بود ارتباط مؤثر برقرار کنند، اعتماد کنند و مورد اعتماد واقع شوند، در مسیر هنجارهای اخلاقی و اجتماعی و اقتصادی گام بردارند و فعالانه و داوطلبانه در مسیر امور خیر قرار بگیرند. مؤید این بخش از یافته‌ها نیز نتایج پژوهش عبدالرحمانی (۱۳۸۴) است. از نظر او خرده نظام مدرسه، در کنار آموزش مهارت‌های شناختی (ریاضی، املا، تاریخ، جغرافیا و...)، شیوه‌های برقراری ارتباط با دیگران و نقش‌هایی را که هر یک از دانش‌آموزان در آینده باید عهده‌دار شوند، آموزش می‌دهد. دانش‌آموزان باید تعامل اجتماعی توأم با اعتماد متقابل را از معلمان فرا بگیرند و نتیجه اینکه سرمایه اجتماعی را می‌توان در آن‌ها یافت.

پیشنهاد‌های پژوهش

سرمایه اجتماعی به شدت تحت تأثیر ویژگی‌های فرهنگی یک سیستم اجتماعی از قبیل روابط مبتنی بر اعتماد و مشارکت افراد است. بنابراین هر گونه اقدام مدیران سازمان برای غنی‌سازی فرهنگ سازمانی می‌تواند موجب تقویت و افزایش سرمایه اجتماعی شود. بر اساس یافته‌های پژوهش، رهبر سازمان نقش منحصر به فردی در تجمیع قوا و ظرفیت‌های گروه‌های سازمان دارد. بنابراین برای تقویت سرمایه اجتماعی اسلامی در یک سازمان، مهمترین پیشنهاد توجه به این نقش خطیر است. رهبری سازمان می‌تواند زمینه‌های تقویت مؤلفه‌های فرهنگی سازمان از قبیل احساس هویت گروهی و سازمانی مشترک، احساس تعلق به آینده‌ای مشترک، مشارکت، اعتمادهای بین فردی و گروهی را فراهم آورد. به ویژه اگر رهبر پس از دقت کافی و گزینش دقیق اعضاء و کارکنان سازمان، آن‌ها را در اداره امور مشارکت داده، به آن‌ها اعتماد کرده و نسبت به آن‌ها حسن ظن داشته باشد. همان طور که در یافته‌ها به آن اشاره شد، یکی از مهم‌ترین مسائلی که مدیر و رهبر سازمان باید به آن توجه داشته باشد، جذب و گزینش دقیق اعضاء است. گزینش دقیق برای جذب معلمان و

فرهنگیان نیز باید انجام گیرد. لازمه این امر آن است که مراکز تربیت معلم با دقت موشکافانه‌تری به فراگیری نیروی انسانی بپردازند. سپس آموزش‌های لازم برای یک معلم متعهد منسک را در اختیار قرار دهند. آموزش‌های ضروری در دوره‌های ضمن خدمت در اختیار معلمان و مدیران قرار بگیرد و با فناوری‌ها و علوم جدید آشنا شوند. از طرفی بروکراسی‌های اداری، کاهش پیدا کرده و مشارکت معلمان و مدیران در تصمیم‌گیری‌ها افزایش یابد تا از نظراتشان در اجرای امور استفاده شود.

بزرگترین محدودکننده و عامل بازدارنده سرمایه اجتماعی در مدارس، مشکلات اقتصادی و کمبود سرانه مدارس و بودجه فعالیت‌های پرورشی و گروهی و پایین بودن سطح درآمد معلمان و مدیران است. بنابراین قبل از هر چیز باید این عوامل محدودکننده رفع شوند. فضا و فیزیک و امکانات و تجهیزات آموزشی مدارس تأثیر شگرفی در نشاط و روحیه دانش‌آموزان دارند. بنابراین باید به‌گونه‌ای باشند تا روحیه و جو فعالیت جمعی و تیمی را در آن‌ها تقویت نمایند.

بر اساس یافته‌های پژوهش، بحث اخوت و برادری نقش مهمی در روابط اجتماعی اسلامی دارد. از این رو محتوا، شیوه‌های تدریس، ارزشیابی، قوانین مدارس و... باید به گونه‌ای باشد تا رفاقت و دوستی و اخوت را میان دانش‌آموزان ترویج داده و رقابت را حذف کند. مسئله مهم در این زمینه ارزشیابی دانش‌آموزان است؛ ارزشیابی کیفی و حذف رتبه‌بندی دانش‌آموزان (شاگرد اول، دوم و...) به تقویت تعاون و همکاری‌های دانش‌آموزان و در نتیجه رشد سرمایه اجتماعی در بین آن‌ها کمک می‌کند. در غیر این صورت رقابت ناسالم و تلاش برای حذف و عقب زدن دیگران در دانش‌آموزان فزونی می‌یابد. قوانین و هنجارهای مدرسه باید به گونه‌ای باشد که دانش‌آموزان احساس امنیت کنند و به صورت داوطلبانه و خودجوش در فعالیت‌های گروهی و تیمی شرکت کنند تا روحیه کار و تلاش جمعی و جهادی در آن‌ها تقویت یابد.

منابع

- قرآن کریم. ترجمه مکارم شیرازی.
- ابن بابویه، م. (۱۳۶۲). *الخصال*. قم: جامعه مدرسین.
- ابن شعبه حرانی، ح. (۱۴۰۴هـ). *تحف العقول عن آل الرسول ﷺ*. قم: جامعه مدرسین.
- ابن منظور، م. (۱۴۱۴هـ). *لسان العرب*. بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر.
- ابوالحسن تنهایی، ح و حضرتی صومعه، ز. (۱۳۸۸). بررسی نظری پژوهش‌های سرمایه اجتماعی در جامعه ایران. *فصلنامه علوم رفتاری*، ۱ (۱)، ۲۹-۵۹.
- ابوالمعالی، خ. (۱۳۹۱). *پژوهش کیفی از نظریه تا عمل*. تهران: علم.
- اختر محقق، م. (۱۳۸۵). *سرمایه اجتماعی*. تهران: مهدی اختر محقق.
- اصفهانی، ر. (۱۴۱۲هـ). *مفردات ألفاظ القرآن*. بیروت: دار العلم - الدار الشامیه.
- الآمدی التمیمی، ع. (۱۴۰۷هـ). *غررالحکم و دررالکلم*. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- پاینده، ا. (۱۳۸۵). *نهج‌الفصاحه مجموعه کلمات قصار حضرت رسول ﷺ*. قم: اندیشه هادی.
- پیراهری، ن. (۱۳۸۸). سرمایه اجتماعی در نظریات جدید. *پژوهش‌نامه علوم اجتماعی*، ۳ (۳)، ۵۳-۷۵.
- حر عاملی، م. (۱۴۰۱هـ). *وسائل الشیعه*. تهران: مکتبه الاسلامیه. ج ۸.
- حکیمی، مر؛ حکیمی، م. و حکیمی، ع. (۱۳۸۰). *الحیاه*. ترجمه احمد آرام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- دشتی، م. (۱۳۸۵). *نهج‌البلاغه فارسی - عربی*. قم: نور مطاف.
- دوست محمدی، ا. (۱۳۸۷). نقش اجتماع و نظریه سرمایه اجتماعی. *مجله رشد علوم اجتماعی*، ۱۲ (۲)، ۱۵-۲۵.
- دهقانی، م. و امین خندقی، م. (۱۳۹۰). *تحلیلی بر وضعیت موجود طراحی برنامه درسی تربیت اجتماعی دوره راهنمایی بر مبنای تحلیل محتوای کتاب‌های درسی و اسناد مرتبط برنامه درسی*. *پژوهش‌های برنامه درسی*، ۱ (۲)، ۱۷۶-۱۳۱.
- دیلمی، ح. (۱۳۷۷). *ارشاد القلوب*. ترجمه سید عبدالحسین رضائی. تهران: اسلامیه.
- دیهیم، ر. (۲۰۱۵). *بهره‌وری نیروی کار با استفاده از سرمایه اجتماعی*. چهارمین کنفرانس ملی مدیریت و حسابداری. دانشگاه شهید بهشتی.
- رایبیز، ا. (۱۳۹۳). *رفتار سازمانی - مفاهیم، نظریه‌ها و کاربردها*: فرد. مترجم: سید محمد اعرابی، علی پارسایان. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی. ج ۱.
- ردادی، م. (۱۳۸۹). *منابع قدرت نرم: سرمایه اجتماعی در اسلام*. تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.

- رنانی، م. (۱۳۸۲). سرمایه اجتماعی شرط لازم برای توسعه. *پژوهش‌نامه حقوق اسلامی*، ۱۱ و ۱۲، ۲۹-۲۰.
- رنانی، م.؛ دلیری، ح. و مؤیدفر، ر. (۱۳۸۸). نقش منابع هویت و معرفت در تشکیل سرمایه اجتماعی در میان دانشجویان دانشکده اقتصاد دانشگاه اصفهان. *فصلنامه رفاه اجتماعی*، ۱۰(۳۸)، ۱۱۰-۱۳۲.
- سرگزی، ح. و محمدی‌آریا، ع. (۱۳۹۲). رابطه سرمایه اجتماعی با فرهنگ سازمانی در مراکز آموزش عالی استان گلستان. *فصلنامه رفاه اجتماعی*، ۱۴(۵۵)، ۶۸-۵۵.
- سید نورانی، م.؛ سجادی، م.؛ فروزان، ف. و جهانگرد، ف. (۱۳۹۳). بررسی نقش آموزش در ایجاد سرمایه اجتماعی در ایران. *فصلنامه پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی*، ۵(۲۰)، ۴۰-۳۰.
- شاه‌آبادی، م. (۱۳۶۰). *شذرات المعارف*. تهران: نهضت زنان مسلمان.
- صالحی امیری، ر. و عظیمی دولت‌آبادی، ا. (۱۳۸۸). آموزش و پرورش و انسجام اجتماعی. *رشد آموزش علوم اجتماعی*، ۱۳(۴۴)، ۱۷-۷.
- طباطبایی، م. (۱۳۷۴). *تفسیر المیزان*. ترجمه: موسوی همدانی، سید محمد باقر. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طریحی، ف. (۱۴۱۶ هـ). *مجمع البحرین*. تهران: کتاب‌فروشی مرتضوی.
- عبدالرحمانی، ر. (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی و اعتماد اجتماعی. *فصلنامه رشد آموزش علوم اجتماعی*، ۹(۲)، ۱۹-۱۱.
- عزیزیانی فر، ج. و قاسمی، ز. (۱۳۸۵). بررسی تئوریک سرمایه اجتماعی و تبیین مؤلفه‌های کارکردی آن. *فصلنامه زریبار*، ۱۱(۶۴)، ۷۶-۵۱.
- فاضلی کبریا، ح. و دلشاد تهرانی، م. (۱۳۹۱). *سرمایه اجتماعی در نهج‌البلاغه با رویکرد مدیریتی*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- قزائتی، م. (۱۳۸۳). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قرشی، ع. (۱۳۷۰). *قاموس قرآن*. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- کاظم‌زاده بیطالی، م. و قاسم‌زاده علیشاهی، ا. (۱۳۹۲). تبیین نقش و میزان تأثیر سرمایه اجتماعی بر تعهد سازمانی و آموزش اثربخش. *فصلنامه رفتار سازمانی در آموزش و پرورش*، ۱(۲)، ۴۶-۲۵.
- مقیم، م. و رمضان، م. (۱۳۹۰). *مدیریت دانش و فناوری اطلاعات*. تهران: راه دان.
- کلمن، ج. (۱۳۷۷). *بنیادهای نظریه اجتماعی*. ترجمه منوچهر صبوری. تهران: نی.

- کلینی، م. (۱۳۶۲). *الکافی*. تهران: اسلامیه.
- کوهکن، ع. (۱۳۸۷). مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی. *مجله راهبرد یاس*. ۱۷ (۸۷)، ۱۴۱-۱۲۴.
- گال، م.؛ بورگ، و. و گال، ج. (۱۳۸۶). *روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روانشناسی*. ترجمه احمدرضا نصر و همکاران. تهران: سمت و دانشگاه شهید بهشتی.
- مجلسی، م. (۱۴۰۳ هـ). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمه*. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- محمدی ری‌شهری، م. (۱۳۸۸). *میزان الحکمه*. ترجمه حمیدرضا شیخی. قم: دارلحدیث.
- مکارم شیرازی، ن. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- میریان، ف. و صمدانیان، م. (۱۳۸۸). *هنجارهای اجتماعی از دیدگاه نهج البلاغه*. *مطالعات اسلامی: علوم قرآن و حدیث*، ۴۱ (۸۲/۳)، ۱۵۸-۱۲۷.
- هرسی، پ. و بلانچارد، ک. (۱۳۹۲). *مدیریت رفتار سازمانی کاربرد منابع انسانی*. ترجمه: علی علاقه-بند. تهران: امیرکبیر.
- واسطی، ز.؛ حنفی، م. و حسینی، م. (۱۴۱۴ هـ). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بیروت: دار الفکر للطباعه و النشر و التوزیع.

- Anderson, J. B. (2006). *Social Capital and student Learning, Empirical Results from Latin American Primary Schools*, University of San Diego.
- Berends, M. & Mokher, C. & Zottola, G. (2008). *How Social Capital Varies among Charter Schools: Examining Relationships to Academic Rigor, Homework and Engagement from Students' Perspectives*, New York, Vanderbilt University, Department of Education's Institute of Education Sciences.
- Bradley, J. (2004). Social capital in a tolerant society? a response to treasurer Costello's presentation to the Sydney Institute. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 24 (1/2), 1 ° 20.
- Dennis, A. I. & Wixom, B. H. & Roth, R. M. (2012). *SYSTEM ANALYSIS AND DESIGN*. Printed in the United States of America.
- Elliott, S. N. & Clifford, M. (2014). *Principal assessment: Leadership behaviors known to influence schools and the*

- learning of all students*. Florida: Arizona State University, CEDAR Document No. LS-5
- Gilbert, L. (2009). Analyzing the dark side of social capital: Organized Crime in Russia. A chapter in: *Social capital and peace-building* (pp.57-74), Ed. by Michaelene Cox, London: Routledge.
- Kwok-Kuen, T. (2010). School Social Capital and School Effectiveness. *Education Journal*, 37(1° 2), 119° 136.
- Leana, C. R. & Van Burren, H. J. (1999). *Organizational Social Capital and Employment Proactives*. Academy of management reviews.
- Ralph, C & Jenny, O (2005), *What is Social Capital and how might it be used in Scotland's Schools?* George Washington University, 38(4), doi.org/10.1177/0899764009333956
- Schneider, J. A. (2009). Organizational social capital and nonprofits Nonprofit and Voluntary Sector. *Quartely*, 38(4), 643-662.

